SUN’IY INTELLEKT VOSITASIDAGI MULOQOTDA FREYMLARNING O‘ZGARISHI VA MANIPULYATIV TA’SIR IMKONIYATLARI

Tulanbayeva Shaxnozaxon Shavkatbekovna
Andijon davlat chet tillari instituti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya. Generativ sun’iy intellekt vositasida yaratiladigan matnlarda freymlarning shakllanishi va qayta talqin qilinishi lingvopragmatik nuqtayi nazardan o‘rganiladi. Freymning o‘zgarishi mavzuning almashtirilishigagina emas, muammoning ta’riflanishi, ishtirokchilarga mas’uliyat yuklanishi, baholash va tavsiya ifodasiga ham bog‘liqligi asoslanadi. Til modeli bilan muloqotda dastlabki so‘rov, hosil qilingan javob va takroriy tahrir yaxlit muloqot jarayonining o‘zaro bog‘liq qismlari sifatida qaraladi. Muallif tomonidan tuzilgan qiyosiy matnlar yordamida freymni qayta shakllantirish bilan faktni buzib ko‘rsatish, shuningdek, odatiy ishontirish bilan manipulyativ yo‘naltirish o‘rtasidagi farq aniqlashtiriladi. Freymlarning o‘zgarishini matn, muloqot va axborotni ommaga yetkazish sathlarida baholashning nazariy mezonlari taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, freym, freyming, generativ til modeli, so‘rov, freymning o‘zgarishi, lingvopragmatika, manipulyativ ta’sir.

Generativ sun’iy intellekt vositalari matn tuzish, qisqartirish, tarjima qilish, sarlavha tanlash va bir axborotni turli o‘quvchi guruhlariga moslab bayon etishda tobora ko‘proq qo‘llanmoqda. Natijada axborot mazmunini belgilash bilan uning talqinini shakllantirish orasidagi chegara murakkablashadi. Bir voqea haqidagi xabar til modeliga berilgan ko‘rsatmaga qarab xolis bayon, ijobiy baho, xavotirli ogohlantirish yoki undov shaklida qayta yozilishi mumkin. Mazkur farqlarni oddiy uslubiy tahrir deb qabul qilish freym orqali amalga oshadigan pragmatik o‘zgarishlarni e’tibordan chetda qoldiradi.

E. Goffmanning freym haqidagi qarashlarida ijtimoiy tajribani anglash muayyan talqin doiralari bilan bog‘lanadi [1]. R. Entman esa freymingni voqelikning ayrim jihatlarini ajratib ko‘rsatish orqali muammoni ta’riflash, sababni izohlash, baho berish va ehtimoliy yechimni ma’qullash bilan bog‘liq holda tavsiflaydi [2]. Mazkur yondashuvlar bir-birini takrorlamaydi: birinchisi hodisaning qanday anglanishini, ikkinchisi matnda qaysi ma’no jihatlari ustuvorlashtirilishini izohlaydi. Generativ matnlarni tahlil qilishda freymni shunchaki «mavzu» yoki «ijobiy-salbiy ohang» bilan tenglashtirmaslik ayniqsa muhim.

Z. Pan va G. Kosicki xabar freymlarini sintaktik, voqea bayoniga oid, mavzuiy va ritorik tuzilmalar orqali aniqlashni taklif qilgan [3]. D. Scheufele freymning yaratilishi bilan o‘quvchi tomonidan qabul qilinishini farqlab, matndagi ifoda va uning ta’sirini bir xil hodisa deb ko‘rishdan ogohlantiradi [4]. D. Chong va J. Druckmanning izlanishlarida esa muqobil freymlar o‘zaro raqobatlashishi va bir masalaga turlicha baho berilishi ko‘rsatilgan [5]. Shunga ko‘ra, sun’iy intellekt yaratgan matnda freymning mavjudligini aniqlash mumkin, ammo uning o‘quvchiga amalda qanday ta’sir qilgani haqida faqat matn asosida qat’iy xulosa chiqarish to‘g‘ri bo‘lmaydi.

Til modeli ishtirokidagi muloqotda freymning qurilishi ikki tomonlama ko‘rsatmalar tizimiga bog‘liq. Foydalanuvchi mavzu, matn mo‘ljallangan o‘quvchilar guruhini, janr va istalgan ohangni belgilaydi; model esa avval o‘rganilgan til qonuniyatlari hamda joriy muloqot matniga tayanib javob shakllantiradi. So‘rovga asoslangan matn hosil qilish usullari bo‘yicha tadqiqotlarda ko‘rsatma tuzilishi natijaviy javobga ta’sir etishi alohida ko‘rsatilgan [8]. Shunday bo‘lsa-da, modelning ma’lum bir talqinni hosil qilishi unga insondagi kabi mustaqil nutqiy niyat yuklash uchun yetarli asos emas.

Freymning o‘zgarishi deganda bir axborotga oid asosiy faktlar to‘liq yoki qisman saqlangan holda uning pragmatik yo‘nalishi qayta belgilanishi tushuniladi. Bunday o‘zgarish bir necha ko‘rinishda

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

namoyon bo‘ladi: diqqat markazi boshqa jihatga ko‘chadi; harakat uchun mas’ul tomon boshqacha ko‘rsatiladi; hodisaga berilgan baho o‘zgaradi; taxmin qat’iy hukm tarzida ifodalanadi; axborot beruvchi gap buyruq yoki undovga yaqinlashadi. Freymga xos mazkur belgilar daliliy xatolikdan alohida tekshirilishi lozim. Aks holda til modelining qo‘shimcha dalilsiz kiritgan ma’lumoti freym o‘zgarishi sifatida noto‘g‘ri baholanadi.

Masalani aniqroq ko‘rsatish uchun quyidagi boshlang‘ich xabarni olaylik: «Shahar hokimligi jamoat joylariga qo‘shimcha kuzatuv kameralarini o‘rnatishni rejalashtirmoqda». Til modelidan shu xabarni xavfsizlik nuqtayi nazaridan qayta yozish so‘ralsa, «Jamoat xavfsizligini kuchaytirish yo‘lida shaharda qo‘shimcha kuzatuv kameralarini o‘rnatish rejalashtirilmoqda» shakli yuzaga kelishi mumkin. Shaxsiy hayot daxlsizligi nuqtayi nazaridan berilgan ko‘rsatma esa «Qo‘shimcha kuzatuv kameralarini o‘rnatish rejasi shaxsiy hayot daxlsizligi masalasini ham kun tartibiga olib chiqadi» kabi talqinga olib keladi. Keltirilgan jumlalar muallif tomonidan tahlil maqsadida tuzilgan; ular real hokimlik xabari yoki til modeli bilan o‘tkazilgan tajriba natijasi sifatida taqdim etilmaydi.

Dastlabki xabarda asosiy ma’lumot — kameralarni o‘rnatish rejasining mavjudligi. Birinchi qayta bayonda «xavfsizlik» ijobiy maqsad sifatida oldinga chiqarilgan; ikkinchisida esa «shaxsiy hayot daxlsizligi» ehtimoliy bahs yo‘nalishini belgilaydi. Ikkala matnda ham asosiy voqea o‘zgarmagan. Biroq «xavfsizlikni kuchaytirish» ni rasmiy maqsad sifatida tushunish yoki shaxsiy hayotga tahdid allaqachon isbotlangan deb qabul qilish mumkin emas: buning uchun mustaqil ma’lumot talab etiladi. Demak, freymning leksik ifodasi bilan tekshirilgan fakt chegarasini ajratish tahlilning zarur shartidir.

Agar xuddi shu mavzu «Xavfsizlikka befarq bo‘lmagan har bir fuqaro mazkur rejani qo‘llab-quvvatlashi shart» tarzida berilsa, nutqiy vazifa o‘zgaradi. Endi xabar hodisa haqida ma’lumot berish bilan cheklanmay, adresatning munosabatini oldindan belgilashga urinadi. «Har bir fuqaro» umumlashtirishi, «befarq bo‘lmagan» birikmasidagi yashirin qarama-qarshilik va «shart» modal ko‘rsatkichi muqobil qarashni axloqiy jihatdan noqulay holatga keltiradi. Bunday ifodada baholovchi presuppozitsiya hamda deontik modallik qarorni yo‘naltirish vositasiga aylangan. Shu bilan birga, mazkur belgilarning mavjudligi har bir vaziyatda real manipulyatsiya sodir bo‘lganini isbotlamaydi; nutqiy maqsad, tarqatish sharoiti va adresatga taqdim etilgan ma’lumot ham o‘rganilishi kerak.

T. A. van Dijk manipulyatsiyani ijtimoiy munosabat, bilish jarayoni va diskursning birgalikdagi tahlili doirasida ko‘rib chiqadi [6]. Sh. Sh. Tulanbayevaning manipulyativ nutqiy ta’sirga bag‘ishlangan tadqiqotida esa yashirin psixologik va nutqiy yo‘naltirishning semantik-pragmatik hamda funksional jihatlari, verbal va noverbal vositalari yoritilgan [10]. Mazkur nazariy asoslar sun’iy intellekt yaratgan xabarni baholashda muhim farqni belgilashga imkon beradi: freym mavjudligi hali manipulyatsiya mavjudligini anglatmaydi. Manipulyativ ehtimol haqida so‘z yuritish uchun muqobil talqinlarning ataylab cheklanishi, ishonch yoki vakolatni asossiz ko‘rsatish, baholovchi presuppozitsiyani yashirin kiritish singari belgilar birgalikda ko‘rib chiqilishi lozim.

Generativ matnda manbaga havola qilishning o‘zi ham freymni o‘zgartirishi mumkin. Masalan, «mutaxassislar ogohlantirmoqda», «tadqiqotlar isbotlagan» kabi birikmalar manba ko‘rsatilmasdan qo‘llansa, matnga tekshirilmagan vakolat ohangi beriladi. Xuddi shuningdek, «ehtimol», «mumkin», «rejalashtirilmoqda» kabi noaniqlikni ifodalovchi birliklarning «aniq», «muqarrar», «shubhasiz» shakllariga almashtirilishi dalilning ishonchlilik darajasini sun’iy ravishda oshiradi. Muammo til modelining ravon matn yozishida emas, ravon bayon orqali asossiz qat’iylik paydo bo‘lishidadir. Yirik til modellarini tanqidiy baholagan E. M. Bender va hammualliflar bunday tizimlarda ma’no, ijtimoiy kontekst va o‘rganilgan matnlardan kelib chiqadigan cheklovlarga e’tibor qaratadi [7].

Sun’iy intellekt freymlarining mustaqil tadqiqot predmeti sifatida shakllanayotganini 2026-yildagi yangi izlanishlar ham tasdiqlaydi. L. Nowacki va A. E. Wrochna ChatGPT hamda DeepSeek yordamida

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

hosil qilingan yangilik matnlarini qiyoslab, bir xil ko‘rsatma sharoitida ham tizimlar turlicha ustuvor talqinlarni yuzaga chiqarishini ko‘rsatgan [9]. Mazkur natijani barcha til modellari doimo ma’lum bir yo‘nalishda freym yaratadi degan umumiy qoida darajasiga olib chiqib bo‘lmaydi. Biroq tadqiqot foydalanuvchi ko‘rsatmasidan tashqari modelning o‘ziga xos matn hosil qilish xususiyatlarini ham nazarda tutish zarurligini ko‘rsatadi.

Fikrimizcha, sun’iy intellekt vositasidagi freymlarning o‘zgarishini uch sathda farqlash maqsadga muvofiq. Matn sathida tanlangan so‘zlar, grammatik subyekt, modallik, baholash va xulosa tekshiriladi. Muloqot sathida dastlabki so‘rovdan keyingi qo‘shimcha ko‘rsatmalar, model javobi va foydalanuvchi tomonidan qilingan tahrirlar o‘rtasidagi bog‘lanish aniqlanadi. Ommaga yetkazish sathida esa tayyor matn qaysi manba nomidan, qanday sarlavha bilan va qaysi auditoriyaga yetkazilgani hisobga olinadi. Uch sathning ajratilishi freymga doir tanlovni matn yaratuvchi tizimga to‘liq yuklab qo‘yishdan ham, uni faqat so‘rov muallifiga bog‘lab qo‘yishdan ham saqlaydi.

Mazkur tasnif asosida freymlarning o‘zgarishini aniqlash uchun to‘rtta tahliliy belgi taklif qilinadi: mavzu ichidagi ustuvor jihatning almashishi; sabab va mas’uliyatning qayta taqsimlanishi; baholash hamda ishonchlilik darajasining o‘zgarishi; adresatdan kutiladigan harakatning yangicha belgilanishi. Belgilarni kuzatishda dastlabki faktlar, so‘rov matni va yakuniy javob yonma-yon o‘rganilishi kerak. Har bir o‘zgarish bo‘yicha «qaysi unsur saqlangan?», «qaysi unsur qo‘shilgan?», «qaysi talqin chetga surilgan?» savollariga javob izlash freymni oddiy qayta ifodalashdan ajratadi. Taklif etilayotgan mezonlar nazariy tahlil natijasi bo‘lib, ularning amaliy ishonchliligi keyingi matnlar korpusi asosidagi tadqiqotlarda alohida tekshirilishi lozim.

Shu nuqtayi nazardan, sun’iy intellekt yordamida matnni qayta yozish jarayonida manipulyativ ta’sir ko‘rsatish imkoniyati ikki omil bilan belgilanadi: bir tomondan, freymni qayta qurishga imkon beradigan lingvistik tanlovlar; ikkinchi tomondan, mazkur tanlovlardan foydalanish sharoitidagi muloqot ishtirokchilarining mas’uliyati. Bir xil baholovchi birlik ma’rifiy tushuntirishda ochiq mulohaza bo‘lishi, manfaatdor tomon nomidan tarqatilgan axborotda esa muqobil qarashni yashirishi mumkin. Demak, manipulyativlikni faqat so‘zning lug‘aviy ma’nosi yoki gapning tashqi ohangidan izlash yetarli emas.

Xulosa qilib aytganda, generativ sun’iy intellekt freymlarni yaratish va o‘zgartirish jarayoniga takroriy so‘rov orqali ta’sir ko‘rsatish imkonini qo‘shdi. Freymning o‘zgarishi faktni almashtirmasdan ham hodisaning qaysi jihati muhim, kim mas’ul va qanday munosabat ma’qul ekanini qayta taqsimlashi mumkin. Manipulyativ ta’sir esa ana shu qayta taqsimlashning har qanday ko‘rinishida emas, daliliy asos, yashirin baholash va adresatning mustaqil xulosa chiqarish sharoiti o‘rtasidagi nomutanosiblik kuchayganda yuzaga kelishi ehtimoliga ega. Taklif etilgan uch sathli yondashuv sun’iy intellekt yaratgan matnlarni lingvopragmatik jihatdan qiyoslash uchun tekshiriladigan nazariy asos beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Goffman E. Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience. New York: Harper & Row, 1974.
2. Entman R. M. Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm // Journal of Communication. 1993. Vol. 43, No. 4. P. 51–58. DOI: 10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x.
3. Pan Z., Kosicki G. M. Framing Analysis: An Approach to News Discourse // Political Communication. 1993. Vol. 10, No. 1. P. 55–75. DOI: 10.1080/10584609.1993.9962963.
4. Scheufele D. A. Framing as a Theory of Media Effects // Journal of Communication. 1999. Vol. 49, No. 1. P. 103–122. DOI: 10.1111/j.1460-2466.1999.tb02784.x.
5. Chong D., Druckman J. N. Framing Theory // Annual Review of Political Science. 2007. Vol. 10. P. 103–126. DOI: 10.1146/annurev.polisci.10.072805.103054.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

6. van Dijk T. A. Discourse and Manipulation // Discourse & Society. 2006. Vol. 17, No. 3. P. 359–383. DOI: 10.1177/0957926506060250.
7. Bender E. M., Gebru T., McMillan-Major A., Shmitchell S. On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big? // Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency. 2021. P. 610–623. DOI: 10.1145/3442188.3445922.
8. Liu P., Yuan W., Fu J., Jiang Z., Hayashi H., Neubig G. Pre-train, Prompt, and Predict: A Systematic Survey of Prompting Methods in Natural Language Processing // ACM Computing Surveys. 2023. Vol. 55, No. 9. Article 195. P. 1–35. DOI: 10.1145/3560815.
9. Nowacki L., Wrochna A. E. Framing without Intent: AI Super-frames and the Hidden Agency of Large Language Models — A Case Study of ChatGPT and DeepSeek // Communication Research and Practice. 2026. Online publication. P. 1–18. DOI: 10.1080/22041451.2026.2672876.
10. Tulanbayeva Sh. Sh. Manipulyativ nutqiy ta’sirning semantik-pragmatik va funksional jihatlari tadqiqi: filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. 2026. ZiyoNET elektron kutubxonasi. URL: https://library.ziyonet.uz/book/145465.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.